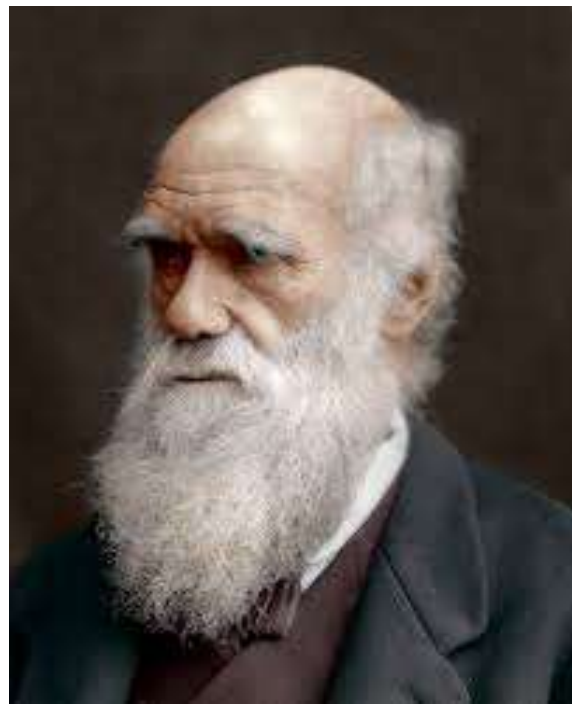
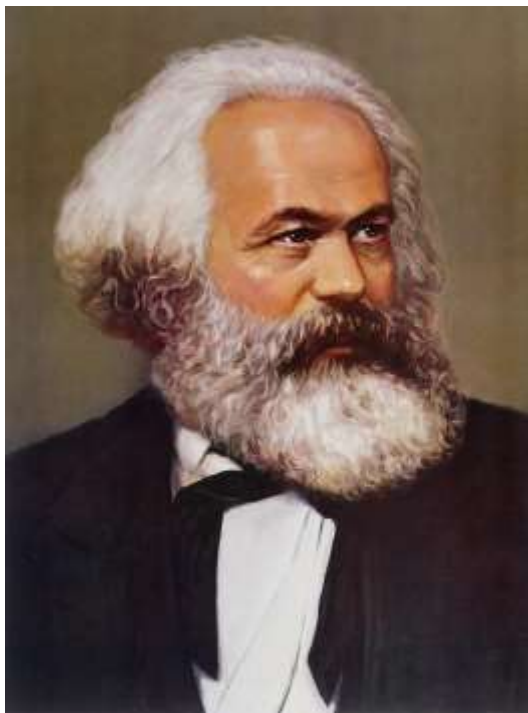

Lars Bergquist

Marx och Darwin

Två vantolkade vägröjare för en modern vetenskapssyn

1997

Följande essä utforskar en vetenskapshistorisk parallellism som ser helt annorlunda ut än man normalt brukar påstå, och som går mycket djupare. Både Darwin och Marx var metodologiska rebeller, vilkas nymodigheter mottogs med oförståelse och djup vedervilja även av dem som trodde sig acceptera deras budskap. Lars Bergquist, Sollentuna 1997-11-20

Som entusiastiska anhängare av Darwins utvecklingslära utformade Kautsky, Bernstein, Plechanov m.fl. en historie- och samhällsuppfattning som beskrev mänsklighetens utveckling i analogi med naturvetenskapens lagar. Teoriernas ”provisoriska värde” ersattes med absoluta sanningar. (...)

Werner Schmidt: ... då är jag inte marxist

Jämförelser mellan Marx och Darwin var inte ovanliga under 1800-talet. De fick en närmast kanonisk karaktär den marsdag 1883 då Friedrich Engels stod på Highgatekyrkogården i norra London och höll gravtalet över sin vän, ett tal där han åter drog denna parallell. Den finns förvisso. Men hur har den tolkats av eftervärlden? Jag vill hävda att den har tolkats i ljuset av två, i stor utsträckning parallella förvrängningar och misstolkningar av Marx' historiematerialism, respektive Darwins evolutionsteori. Förvrängningar som inte bara är av intresse för dem som sysslar med marxismens respektive evolutionsbiologins uppkomst, utan för vetenskapshistorien över huvud taget. De har också betydelse rent praktiskt, eftersom dessa vantolkningar ännu spökar och gör att gott folk får båda teorierna fullständigt om bakfoten.

En mekanisk vetenskapssyn

Den syn på vetenskapens natur, medel och mål som var den förhärskande ännu under första hälften av 1800-talet, var mekanisk, statisk, linjär, induktiv och deterministisk. Den var mekanisk på så sätt att dess paradigm var Newtons mekanik. Denna handlade om kroppars rörelser. Kropparna påverkade varandra genom att stöta mot varandra, eller genom den (i grunden mysteriösa) inbördes inverkan som berodde på deras ömsesidiga gravitation. Världen bestod av två komponenter, ”kraft” – i praktiken rörliga kroppars rörelseenergi – och ”materia” i den fysikaliska bemärkelsen stoff, konkret påtagliga kroppar och partiklar. Exakt hur kropparna påverkade varandra ansåg man sig kunna räkna ut. Man hade löst tvåkropparsproblemet, frågan hur två punktmassor rörde sig kring ett gemensamt masscentrum. Därmed hade man kunnat beräkna månens bana runt jorden månader och år i förväg och skapa goda tidvattentabeller till nytta för sjöfarten. Trekropparsproblemet gjorde motstånd, men detta, förklarade man, berodde på att de matematiska metoderna ännu inte utvecklats tillräckligt. I detta ljus tedde sig världen som ett väldigt urverk. Den som kunde fastställa antalet kuggar på hjulen och verkets gånghastighet, hade i princip facit till både det förflutna och framtiden i sin hand.

Detta urverk tickade stadigt på. Det såg ut som det alltid gjort; det var i det stora hela oförändrat sedan det skapats (av de kristnas bibliske Gud, förstås). Det var allomfattande. Planetsystemet var ett slags jättelikt horarium, precis som de urverksmodeller som förnöjde skolgossar och prydde kuriosakabinett, men också jordens levande varelser var mekanismer, cartesianska maskiner fast byggda av annat virke än urverk och lås. *L'homme machine*, skrev la Mettrie, ”människan en maskin”. Och över salongsborden traskade Vaucansons mekaniska anka, som kvackade, åt sädeskorn och sket precis som en riktig anka, fast den aldrig legat i ett ägg. -Svartrockarna och de fromma hade förstås sina bekymmer. la Mettrie blev dem för magstark. Men på ett lyckat sätt summerade fysikoteologin det hela under rubriken ”Guds godhet och allmakt”. Liksom Vår Herre hade placerat planeterna i sina stabila banor runt den sol som Han i sin välvilja satt att lysa och värma dem, hade Han skapat de levande varelsena,

var och en perfekt konstruerad för sin av Honom uttänkta plats i tillvaron. De skapade varelsernas adaptationer – elefantens snabel, valfiskens barder, myggans gadd – var levande illustrationer till denna allomfattande, allvetande och allt förutseende försyn. Fysikoteologins Pangloss-teori förklingade på kontinenten under 1800-talets första decennier, men i Storbritannien levde den vidare ännu vid mitten av seklet, ja även efter 1859, då Darwin publicerade Om arternas ursprung. Och som det var i naturens värld, så var det också i det mänskliga samhället, där Gud satt den rike i sitt slott och tiggaren vid hans dörr – till bådars bästa.

”Naturens och naturens Guds lagar”

Gud hade alltså stiftat lagar för natur och samhälle, lagar som reglerade stjärnornas gång och de skapade varelsernas liv. Det var till dessa lagar som den amerikanska självständighetsförklaringen hänvisade, med rubrikens formulering, när de upproriska kolonisterna krävde politiskt oberoende och lika rättigheter för alla människor (det vill säga vita män). Vetenskapsmannens uppgift, ansåg man, var att utröna dessa lagar.

Detta ansåg man sig göra när man genom logisk induktion upptäckte någon enkel kvantitativ korrelation mellan fenomenet a och fenomenet b . Sådana var de ”lagar” – Ohms lag, Ampères lag och vad allt de hette – som vi lärde oss i skolan. De flesta hade den ungefärliga formen $a = b \text{ operation } c$ där c ofta var en konstant. Sådana lagar, ansåg man, uttryckte universella och eviga förhållanden. När man lärt sig dem, behövde man bara sätta in dem i sina tekniska problem, och sedan hade man lösningen.

Dessa lagar var linjära i rent matematisk mening. Fördubbla b , och även a fördubblades. Alla sammanhang var enkla, kvantitativa och entydiga. Följaktligen var lagarna också prediktiva. Man kunde använda dem för att göra förutsägelser, till exempel om vad som skulle hända om man fördubblade b . Kände man alla lagar och alla kvantiteter, kände man också framtiden. Det gjorde man visserligen inte, utanför laboratoriet; till och med ingenjörernas broar störtade understundom samman. Men detta var ett rent praktiskt tillkortakommande: i framtiden skulle man veta bättre.

Den urverkets determinism som låg redan i själva metaforen, förkroppsligades också i ”naturlagarnas” själva form. En god naturlag har inga undantag. Ohms lag säger inte att strömstyrkan är lika med potentialskillnaden genom resistansen utom på måndagar och då forskaren är förkyld. Och denna determinism gällde det levande såväl som det icke-levande, biologi och samhällsliv lika väl som fysik och kemi. Framtiden var totalt fastlåst av det nuvarande, som i sin tur fullständigt bestämts av det förflutna. I och med att skeendena i världen var *determinerade*, alltså ”lagliga” till skillnad från godtyckliga, var de också *deterministiska*, dvs. förutbestämda. Någon distinktion mellan dessa två begrepp kände man inte. Detsamma gällde människorna, vilkas öden obevekligt fastlagts av ett arv och en miljö över vilka båda de hade lika litet inflytande. Det var en baklängesreduktionism som i människornas liv blev fatalism. Detta var en förlamande upplevelse. Den gjorde sig fullt märkbar först sedan denna förutbestämmdhet slutat identifieras med Guds välvilliga försyn; men när så väl skett, slog den igenom med full kraft i 1880- och 1890-talens litteratur och kulturella ambiance. Gud var död och världen ett människans fängelse.

Vid det laget var naturvetenskaperna, även de ”fysiska”, redan på väg in en annan metafor och en annan mental miljö, och framför sig anade en del redan den fysikens ”fundamentalkris” som efter sekelskiftet ledde till den klassiska fysikens abdikation och kvantmekanikens och relativitetens födelse. Men litteratörerna, redaktörerna, kritikerna, kort sagt, ideologerna, höll envist fast vid denna föråldrade vetenskapssyn långt in på 1900-talet. Och somliga gör det ännu. Till och med fysiker var fullt i stånd att döma andras vetenskapsyttringar efter andra och äldre kriterier, än de använde för att leda och rättfärdiga sin egen forskning. Och det var på denna scen som Karl & Charles, Marx och Darwin, trädde in, applåderades och buades ut.

Om vetenskaplig metod

Den nutida vetenskapsteorin betraktar i regel ”den vetenskapliga metoden” som liktydig med den hypotetiskt-deduktiva metoden. Namnet på denna tycks ha myntats av Karl Popper, men den beskrevs för första gången uttryckligen av William Whewell så tidigt som 1840, och det har i efterhand visats att alla framgångsrika vetenskapsmän i modern bemärkelse från och med Galilei har tillämpat den, antingen de varit klart medvetna om detta eller inte. Och det har också påvisats – i Darwins fall med hjälp av hans bevarade och nu publicerade arbetsanteckningar – att både Marx och Darwin gav goda exempel på denna metod. Den börjar med hypotesen: forskaren ställer upp olika försöksvisa teorier om hur dittan (de fenomen han vill ”förklara”, det vill säga foga in i ett övergripande teoretiskt sammanhang) hänger samman med dattan (den övergripande teorin i fråga). Sedan provas den mest sannolika hypotesen mot empirin. Forskaren söker efter kritiska slutledningar som kan härledas, deduceras, ur hypotesen och som är annorlunda än dem som kan dras ur konkurrerande hypoteser – inklusive nollhypotesen, den att inget samband existerar. Visar det sig att de förhållanden som enligt hypotesen bör föreligga också i verkligheten föreligger, befordras hypotesen till rang och värdighet av teori, av användbar vetenskaplig modell av verkligheten. Tills vidare.

Av detta framgår kanske genast att denna metod står i bjärt kontrast mot den som ansågs vara den allena giltiga på Marx' och Darwins tid. Den är för det första inte induktiv. Det går inte att bara samla ovedersägliga teorifria fakta (vad nu det skulle vara för något), skaka dem och se dem självmant ordna sig i kolumner, lagar och avhandlingar. Den är inte bunden till specifika tekniska eller praktiska tillvägagångssätt – den kan men behöver inte vara ”experimentell”, den kan men behöver inte vara kvantitativ eller ”exakt”. Och framför allt är den inte absolut och den behöver inte vara deterministisk och prediktiv; det är moderna vetenskapliga teorier mycket sällan.

Den är inte absolut därför att den – bland annat därför att den fungerar som modell för långt större och mer komplicerade sammanhang än äldre tiders simplistiska ”lagar” – från början erkänns vara ofullkomlig och provisorisk. Så länge den fungerar, det vill säga så länge den hjälper oss till ny kunskap (heuristiskt värde) och bättre förståelse (hermeneutiskt värde), är den en bra teori. Däremot är den varken ”sann” i någon metafysisk eller ”bevisad” i någon formallogisk bemärkelse. Den visar bara sitt värde i vår vetenskapliga praxis, som Marx uttryckte det. Omvänt kan man inte ”vederlägga” den genom att ifrågasätta dess metafysiska, absoluta och eviga sanning (som den aldrig gjort anspråk på) eller genom att visa på någon formallogisk motsägelse.

Vetenskapliga teorier överges när deras användbarhet i praxis är uttömd, då men inte

förr. I regel sker det när man formulerat en bättre teori. Och någon spådomskonst är vetenskapen inte heller. De ”förutsägelser” som man ibland finner omnämnas, har getts sitt namn av filosofiskt naiva naturvetare. De är inte spådomar om framtiden, utan just de kritiska slutledningar som används för att testa en hypotes. De kan gälla det närvarande och det förflutna lika väl som det tillkommande. Finner vi å andra sidan professorer och likställda som besitter eviga sanningar och kan göra fullständigt bindande förutsägelser om framtiden, sysslar de med till visshet gränsande sannolikhet med pseudovetenskap – ett slags ”vetenskap” som med särskild entusiasm odlats och odlas inom de akademiska samhällsvetenskaperna.

Två otidsenliga teorier

Marx' historiematerialism och Darwins teori om det naturliga urvalet har vissa drag gemensamma, som förklarar deras likartade reception och deras parallella vidare öden. Darwin lyckades med viss framgång dölja sin teoris icke-induktiva ursprung, medan Marx körde med en hegelsk terminologi som fick åtminstone hans tyska läsare att känna sig vagt (ehuru ogrundat) hemmastadda. Däremot tog de flesta metodkritiker fasta på teoriernas klart icke-deterministiska natur.

Var fanns väl här de absoluta och eviga ”lagar” som fysikerna så stolt höll upp till beskådande? Var fanns de tvärsäkra och med datum försedda spådomar om framtiden, som man ansåg sig kunna vänta sig av en samhällsteori som framträdde med anspråk på vetenskaplighet? Än i dag, sedan de teoretiska fysikerna i nära åttio år opererat med en indeterministisk, statistisk kvantmekanik, och sedan till och med astronomerna tvingats svälja meddelandet att trekropparsproblemet är principiellt olösligt, kan man få höra halvbildade professorer, kvartsbildade docenter i den politiska karriären och obildade ledarskribenter förklara för allmänheten att Marx lära är ovetenskaplig, därför att ”dess förutsägelser inte slagit in”. Att det inte finns några förutsägelser av det slag som de väntar sig, och än mindre de förutsägelser som de i sin oskuld tror finns där, är de antagligen totalt ovetande om; idén att man kanske skulle behöva läsa eller till och med förstå de texter man kritiserar, är djupt främmande för dessa vetenskapsmän. Marx och Darwins teorier är heuristiska och hermeneutiska; men prediktiva i normal bemärkelse är de inte. Den enda ”prediktionen” i dem griper dock desto djupare: Allt fast förflyktigas.

Eftersom de två teorierna inte är generellt prediktiva, är de det än mindre i det individuella fallet. Lika lite som kvantmekaniken kan förutsäga i vilket ögonblick en bestämd atom uran 238 skall sönderfalla i en alfapartikel och en atom torium 234, lika lite kan historiematerialismen förutsäga vilket parti som skall vinna nästa val, eller evolutionsteorin spå om vilka nya arter en viss art skall ge upphov till, när och var. I Darwins fall tillkom den försvårande omständigheten att själva evolutionsmekanismen har en stokastisk komponent. De förändringar i genomet (som vi nu skulle säga), orsakade av rekombination och mutation, som utgör evolutionens råmaterial, uppträder slumpmässigt. Här finns ingen riktning, ingen inneboende ”drift till fullkomning”. Än idag finns det enkelriktade kritiker, främst fysiker med filosofisk klåda, som visar sig totalt ur stånd att fatta evolutionsprocessens tvåstegsnatur: först en slumpmässig variation, sedan en riktningsgivande sållning genom det naturliga urval som premierar de organismer som har bäst förmåga i den givna miljön att föra sina gener vidare till nästa

generation. Slump? säger de. Aha, en slumpprocess! Sedan sätter de sig ner och räknar ut sannolikheten för att en godtycklig samling atomer av kol, kväve etcetera, eller i varje fall en schimpans, genom ren slump skall ge upphov till Albert Einstein, i regel i ett enda steg. Se där, säger de, sannolikheten är försumbar och följaktligen är teorin felaktig. Pekar man å andra sidan på urvalet gör de å andra sidan genast en saltomortal över i den rena teleologin och börjar yra om inneboende drifter och så vidare.

Båda har också betraktats som lovligt byte av personer som velat motionera sina förutfattade logicistiska idéer. Somliga påstår att mervärdesteorin inte går ihop rent matematiskt. På samma sätt hävdar en del att påpekandet att de till miljön bäst adapterade har bättre chanser att fortplanta sina gener är ologiskt. Hallå, säger de, ett cirkelresonemang! Att de är bättre adapterade kan man ju bara se av att de fortplantar sig mer! Båda missar fullständigt det faktum att det inte är två nyskolastiska eller matematiska teorier de har att göra med, och att teorierna därför inte kan ”vederläggas” med sådana metoder.

Karl Popper, osalig i åminnelse, hävdade till och med att teorier som inte kunde vederläggas på detta sätt var otillåtna. Jag behöver i dagens läge inte slösa många ord på detta påstående. Många vetenskapsteoretiker som till skillnad från Popper faktiskt studerat hur framgångsrika vetenskapliga teorier är beskaffade, främst kanske Imre Lakatos, har påpekat att i så fall finge vi skrota alla vetenskaper utom de rent formella, logiken och matematiken. Till detta kommer att det idag inom matematiken med hjälp av datorer ställs upp satser som inte heller kan formellt vederläggas, därför att de är för komplicerade för en formell analys. Det enda man kan säga är att de verkar stämma med erfarenheten. Precis som inom naturvetenskapen! Usch och fy!

När det gäller Darwin har man ofta uppehållit sig vid den sedliga indignation som hans lära om arternas obibliska för att inte säga ogudaktiga föränderlighet väckte. Känd är Huxleys enligt honom själv sanna anekdot om de två damernas konversation över tekoppen (läses med Oxbridge-accent och spretande lillfinger): *Descended from the apes? My dear, let us hope that it is not true. But if it should be true, let us hope that it will not become generally known!* Men själva evolutionen kom snart att bli helt accepterad, utom bland en del stollar mantalsskrivna i *the lunatic fringe*. Detta till skillnad från den rent metodologiskt ogudaktiga teorin om evolutionens mekanismer, vilken som sagt ännu är svårförståelig för många icke-biologer. Marx' teori däremot har nästan i sin helhet förblivit oacceptabel eftersom professorerna och ledarskribenterna, förmodligen med rätt, anat att den skulle ha en skadligt upphetsande verkan på de lägre klasserna om den bleve allmänt spridd och förstådd.

Både Marx' och Darwins teorier var alltså rent formellt svårsmälta för deras samtida, med den vetenskapliga eller pseudovetenskapliga förförståelse dessa hade. Därmed blev också väsentliga delar av det reella innehållet obegripliga. Hos Darwin gällde, som vi sett, detta främst det som han själv kallade *the theory of descent with modification*. Lika viktigt – och i Marx' fall helt avgörande – var att båda teorierna omformades till ideologier med i vissa avseenden parallellt innehåll. Vi förstår vid det här laget hur dessa ideologier måste komma att se ut. Här är några av huvuddragen i dem:

Absoluta anspråk

Båda teorierna, som var öppna, provisoriska och utvecklingsbara, förklarades vara en uppsättning eviga sanningar, vilka av sina genialiska upphovsmän uppenbarats för mänskligheten och som av (mestadels själv-auktoriserade) uttolkare vidarebefordrades till allmänheten. I Darwins fall blev de rent inomvetenskapliga konsekvenserna inte så förödande, eftersom forskarsamhället hade en viss immunitet mot sådana anspråk. Den läsande publiken svalde dem emellertid med hull och hår, och eftersom Marx-uttolkarna inte hade mycken vetenskaplig skolning men var desto angelägnare att hitta tillhyggen att slå sina politiska motståndare i huvudet med, var följderna för marxismens utveckling betänkliga. Marxismen dogmatiserades. Den blev ideologi.

Denna utveckling leddes av Karl Kautsky, som från 1883 var redaktör för SPD:s tidning *Die Neue Zeit*. Denna strategiska position använde han för att skapa den ”ortodoxa marxism” som han påstod sig försvara, men som hade mycket lite med Marx' autentiska tänkande att göra. Werner Schmidt, som på ett synnerligen instruktivt sätt klarlagt dessa processer (i... *då är jag inte marxist*, Brutus Östlings förlag 1997) använder ibland termen ”kautskyanism” för att beteckna denna katekesprodukt. Dock vacklar han, och kallar den som regel ”marxism” eftersom detta var dåtidens benämning. Jag föredrar att beteckna ett tänkande som tar Marx på allvar som marxism, och kalla den vanställda versionen kautskyism. Denna kautskyism blev Andra Internationals marxism och anammades i vårt land främst av Axel Danielsson, Arthur Engberg och Fredrik Ström. Men den låg också till grund för Plechanovs, bolsjevikernas och Kominterns ideologi. Lenins rasande angrepp på ”renegaten Kautsky” har delvis skymt det faktum, att den verkliga skillnaden mellan dem var att Lenin vägrade dra kautskyismens praktiska konsekvenser. Det finns hos Lenin ett ganska våldsamt glapp mellan den (i och för sig svårt dogmatiserade och schematiserade) filosofiska grunden och den politiska praktiken, ett glapp som efter 1917 skyldes av den temporära framgången.

Schematism

Båda teorierna reducerades till enkla scheman vilka tillämpades över hela brädet, även – man frestas säga: med en särskild entusiasm – på områden som upphovsmännen inte berört eller där de till och med sagt att de inte var tillämpliga. Här var de omedelbara följderna värre för ”darwinismen” än för marxismen. Marx' teorier handlade när allt kommer omkring om samhället. Det gjorde inte darwinismen; men socialdarwinisterna, med Herbert Spencer och Ernst Haeckel i spetsen, tillämpade utan vidare spisning teorin om fänadens ”kamp för tillvaron” och ”survival of the fittest” direkt på samtidens sociala förhållanden. Så uppkom ”vulgärdarwinismen”. *Les misérables* på samhällets botten befann sig uppenbarligen där på grund av sin allsidiga oduglighet; och det borde de nöja sig med. Överklassen däremot var överklass på grund av sin förträfflighet, och det sociala idealet blev vad Svante Folin sarkastiskt kallat ”den sabeltandade grosshandlaren”. Under denna operation hoppade man över flera mellanliggande analytiska nivåer utan att ens låtsas om att de existerade. Var och en som är någorlunda orienterad i det slutande 1800-talets litteratur vet vilket genomslag dessa idéer fick.

Man kan tycka att en sådan teori borde ha uppmuntrat till ståndscirkulation. Vore det inte i det naturliga urvalets anda, om odugliga överklassyngel förpassades ner i proletariet, medan lovande proleter fick en chans att avancera socialt? Den konsekvensen drogs dock sällan. Tidens genetiska determinism och dess besatthet av föreställningen om "degenerationen" – ett tema som i sig vore värt en hel bok – gjorde att den sociala fördömsen ansågs döma även alla följande släktled. Dessutom tenderade faktiskt det slutande 1800-talets evolutionister att behandla urvalet med generad tystnad. Tidens tänkande var i stället på väg i ortogenetisk riktning, dvs. man förutsatte en i organismerna inneboende drift till fullkomning. Darwin var satt på avskrivning.

Socialdarwinistiska idéer sattes som bekant åter i svang under 1980-talet. Haeckel själv var en vän, som Darwin hade bort be Gud beskydda sig från om han inte varit ateist. Haeckel var i många avseenden darwinismens Lenin, en *terrible simplificateur* om någon. Han var dessutom stortysk chauvinist, Bismarckbeundrare och anti-semit. Han förtjänar att utpekas som social- och politikdarwinismens verkliga skapare, mer än den blide och långt mindre enkelspåriga Spencer (som, konstaterade jag förresten med en viss munterhet vid min egen visit hos gubben Marx, ligger begravd praktiskt taget skavföttes med honom).

I marxismens fall hade schematiserandet lite annorlunda konsekvenser. Den ledde till politisk schematism. Liksom man i en klassisk amerikansk B-western genast kan skilja *the bad guys*, i svarta hattar, från *the good guys* i vita, kunde kautskyisten genast peka ut samhällets svarthattar. Ty samhällets klassuppdelning, i sig själv ytterst schematiskt och statiskt uppfattad, ansågs döma både avvikande klassfraktioner och enskilda individer inom både borgerskapet, mellanskikten och småborgarklassen till fördömsen. Bunta ihop dem! (av Stalin kompletterat till Bunta ihop dem och skjut dem!) Vita hattar bars endast av de *Genossen* som stod på verkstadsgolvet eller körde tåg; samt förstås av deras associerade redaktörer, partibossar och andra ledande kamrater, vilka var proleter *honoris causa*. Denna inställning ledde också till den *ouvrierisme* eller arbetardyrkan, som framställde det befintliga industriproletariatet som "en helig varelse" och till dygder upphöjde alla de begränsningar, oarter och laster som härrörde ur dess betryck.

Automatism och mekanicism

Determinismen ledde självfallet till en tro på historiska, ekonomiska och sociala automatismer. Mänskligheten färdades nolens volens längs ett järnvägsspår, förbi stationer med skyltarna Urkommunismen, Det patriarkaliska samhället, Slavsamhället, Feodalismen och Kapitalismen, i riktning mot Kommunismens slutstation. Vad passagerarna hade för sig hade i stort sett ingen betydelse. Så fanns det förstas en del stickspår där en del förstaklassvagnar och en del boskapsfinkor kopplades från, men som alla hade samma destination, historiens sophög.

På i princip samma sätt var evolutionen enkelriktad och enkelspårig. "Utvecklingen" ledde obevekligt framåt och uppåt (och degenerationen nedåt och rentav bakåt). En komisk illustration till detta synsätt är den i många versioner tryckta bilden av "mänsklighetens marsch". Längst till vänster hasar sig en lurvig, kortbent, lågpannad och alltigenom djurisk varelse fram på knogarna. Längre fram i ledet ser vi hur han reser sig på bakbenen (han är nästan alltid en han) och hur han, via diverse knäande

och kutryggiga apparitioner, till sist förvandlats till en rakryggad, högpannad och raskt stegande Mr. America; visserligen avstår man i regel från bankpyjamasen och mobiltelefonen av fruktan för att göra ett parodiskt intryck. Detta hjälper dock inte i evolutionsbiologernas och paleoantropologernas ögon. De ser hela bilden som rent fnoskig, ett simplistiskt arv från Spencer och Haeckel. Mänsklighetens tillblivelse var en ytterst snårig och motsägelsefull historia. På samma sätt har tron på produktions-sättens lagbundna avlösande av varandra – liksom den att de kunde existera i renodlad schematisk form – i kautskyismen fått ersätta den konkreta analys av den föreliggande verkligheten, som kännetecknade både Marx' och Darwins vetenskapliga arbete.

Självfallet ställdes kautskyisterna också inför problemet hur man skulle motivera sina partimedlemmar att arbeta och uppoffra sig för en framtida salighet som ändå skulle inställa sig, oavsett hur man förhöll sig. Det enda man kunde prestera var ett vagt mummel om att man kanske kunde få taget att gå lite fortare. Eventuellt kunde man anföra att det var trevligt att veta att man handlade eller åtminstone behandlades i takt med historien (som ju samtidigt och konstigt nog hypostaserades till en självständigt verkade person). Nikolaj Bucharin, som näst Stalin själv drev mekaniseringen av ”diamat”, den dialektiska materialismen, till dess mest absurda höjder eller djup, illustrerar detta. I hans bok *Den historiska materialismen* (1921) finns ett kapitel om ”determinism och indeterminism” där han självfallet intar den mest rigida deterministiska ståndpunkt. Där citerar han med gillande en dikt av Meresjkovskij, där denne låter de fallande regndropparna jubla över att de faller av egen fri vilja. Se människan!

Var finns här Marx' proletariat, historiens autonoma aktör? Automin har försvunnit och med den strängt taget också proletariatet. Det har förvandlats till ett historiens (nej, Historiens) råmaterial som kan behandlas och offras i stort sett hur som helst; några egna bidrag kan det ju knappast ha att ge. Här möter vi stalinismen, från dess blygsamma debut i den tyska – och senare den nordiska – socialdemokratin och fram till dess fulla blomning under Josef Stalin själv. Hur som helst skulle ju denna försumbara kanonmat till sist ersättas av den nya socialistiska människa som Stalin och hans ideologiska lakejer fantiserade om. Detta gällde än mer för individen. Marx' dröm, den om den fria associationens samhälle där envar enskild människas fria utveckling var förutsättningen för allas fria utveckling, hade avskrivits. Den hade ersatts med en närmast fascistisk vision av den enskildes lyckliggörande genom sin totala uppgång i ett kollektiv, dirigerat av upplysta framstående kamrater.

Lika drastiska blev förstås inte konsekvenserna i ”haeckelismen”. Men även där gjorde sig pedanteriet brett. Hela den livets rikedom som försatte den unge entomologen och världsresenären Charles Darwin i extas – en entusiasm som ständigt lyser genom i *The Voyage of the Beagle*, en av seklets stora reseskildringar – och som var den åldrande invalidens tröst och glädje, grönskan och blodet, fågelsången och dödsskriet, fjärlens flykt och leopardens språng, allt detta har förvandlats till stoft och aska.

Framstegsideologi

I en av sina anteckningsböcker hutar Darwin åt sig själv: ”Säg aldrig 'högre' eller 'lägre!'” Inga arter är ”primitivare” än andra. Alla har en stamtavla som sträcker sig lika långt tillbaka, till livets första uppkomst. Alla bevisar, bara genom att existera, att de är hyfsat anpassade till sin miljö, men mer är det inte: fullkomlighet existerar inte i

det levandes värld. Vem kan säga att ringmasken är en högre livsform än plattmasken, däggdjuret högre än kräldjuret? Den finalistiska idén att människan skulle vara evolutionens mål och mening var för Darwin en absurditet. Finalismen, scala naturae och den övriga fysikoteologin hade han gjort rent hus med. Utveckling, evolution, var för honom inte alls liktydigt med framsteg.

Följaktligen var Darwin också i stort sett immun mot sin tids endemiska rasism. Hans släkt och de med den nära associerade Wedgwoodarna hade båda kämpat aktivt mot slavhandel och slaveri. Hans sympati för Brasiliens svarta var lika stark som hans motvilja mot landets förkomna, kulturlösa slavägare, och på sin ålderdom berättar han hur skriken från en torterad slav fortfarande plågade honom i hans mardrömmar. Han hatade förtrycket med ett spontant hat som aldrig svek honom; men han hatade aldrig förtryckarna. Han bara föraktade dem. Eldsländarna framstod för honom som de mest elända av människor, på en materiell nivå inte långt ovan djurens, men även för dem kunde han känna sympati, utan att alls romantisera dem, och han tvivlade aldrig på att deras mänsklighet i grunden var densamma som hans egen.

Hos Marx existerar framsteg. De existerar därför att produktivkrafterna, det vill säga människornas kunskaper och kompetenser, kan växa genom att vidareutvecklas och ackumuleras över generationer. Därför har vi inte heller stannat på samlarnas eller det neolitiska jordbrukets nivå. På så vis har också människans valmöjligheter, på gott och ont, ökat och med dem hennes kulturskapande förmåga.

Icke desto mindre är Marx' syn på samhällsutvecklingen långt ifrån linjär. Han upphörde aldrig att peka på dess motsägelsefulla karaktär, på hur proletären blev en fri arbetare genom att "befrias" från produktiv egendom, på hur ångmaskiner och storindustri skapade nya rikedomar men samtidigt den yttersta misär:

I våra dagar tycks varje ting gå havande med sin motsats. Vi kan se hur maskineriet, som har begåvats med den underbara förmågan att förringa [minska] det mänskliga arbetet och göra det mer produktivt, samtidigt förtvinar arbetet och utmattar det till det yttersta. Rikedomens nya källor förvandlas genom sällsam förtrollning till nödens källa. (Marx, *Rede auf der Jahresfeier ... 1856*, citerat efter W. Schmidt, a.a.)

Och över det hela svävar som en bordunton perspektivet i inledningen till Manifestet: Klasskampen kan förvisso leda till den ena klassens revolutionära seger; men den kan också sluta med "båda de stridande klassernas gemensamma undergång".

Detta dög givetvis varken för kautskyister eller haeckelister. De var ideologer, och sådana motsägelser och reservationer har ingen plats i en ideologi. Båda förvandlade sina "utvecklingsläror" till doktriner om entydiga och automatiskt inträdande framsteg. Av dessa två doktriner var egentligen haeckelismens den mörkare, ty medan kautskyisterna ursprungligen väntade sig ett kommunistiskt eller "socialistiskt" lyckorike öppet för alla, var den haeckelska evolutionens summa rimligen den lätt nietzscheanska Übermensch som skulle bli den nutida genomsnittsmänniskans överman. Emellertid tänkte bourgeoisins genomsnittsintellektuella och grosshandlare aldrig på allvar så långt. Litteratörerna poserade som kafé-übermensch, grosshandlarna tänkte sig allt större och bättre affärer, allt större och bättre profiter. Schmidt menar (a.a.) att marxismens ideologisering berodde, dels på att Marx' totala verk på den tiden till helt över-

väldigande del var opublicerat eller oöverkomligt, dels att själva partibygandet med hjälp av oskolade industriarbetare gjorde det lockande eller kanske helt nödvändigt att förenkla och dogmatisera Marx' tänkande. Må så vara. Dock kan jag inte ansluta mig till tanken att detta skulle vara de enda orsakerna, detta på grund av att samma sak hände med evolutionsteorin. Denna fanns tillgänglig i en bok som publicerats i upplaga efter upplaga redan i Darwins egen livstid, den spreds minst lika mycket i de bildade stånden som i *the great unwashed*, och framför allt byggde Haeckel och haeckelisterna aldrig något parti. Nej, orsaken var nog tidens egen förförståelse och fördomar, en pockande och påstridig Zeitgeist som höll upp sin narnspegel mot allt i sin omgivning.

Två tänkare mot strömmen

Darwins hem, Down House i Kent, är nu museum. I biblioteket står på en hylla det dedicerade exemplar av första boken av Kapitalet, som Marx sände till Darwin.

Volymen är ouppskuren. Det spelar kanske ingen större roll; de tvås framställningsätt är så olika att Darwin knappast hade fått ut mycket av en läsning. Skillnaden är närmast parodisk mellan den hänsynslöst systematiska analys av kapitalets cirkulationsprocess som inleder Kapitalet, och den uttömmande exposé över exteriöravel av utställningsduvor som utgör första kapitlet i Om arternas ursprung.

Både Marx och Darwin har av eftervärlden framställts som närmast mönstergilla och entydiga exponenter för sitt sekels tänkande, och detta av både deras självutnämnda lärjungar och deras svurna fiender. När vi tagit avstånd från maligna yttringar av detta sekels teori och praxis, har de därför båda utgjort självklara måltavlor. När vi avhånat naiv utvecklingsoptimism har vi tryckt ner dumstruten på både Karls och Charles' huvuden. När vi ondgjort oss över pedantisk schematism har vi dekorerat dem med samma åsneöron. Och när vi fördömt stalinistisk terror, förtryckande socialdarwinism och enfaldig "biologism", har vi tryckt det glödande brännjärnet mot deras pannor.

Jag hoppas ha visat att detta skett med orätt. Båda var, fastän självklart av och i sin tid, i viktiga avseenden tänkare mot strömmen. Själva deras storhet bestod däri att de på avgörande sätt bröt sin samtids tankemönster och förnekade dess konventionella visdom. Detta förklarar också det sega motståndet mot dem, de systematiska och envisa misstolkningarna som dessutom uppvisar en slående parallellitet.

Band 6 av *Svensk Uppslagsboks* andra upplaga, Chaussé-Debussy, kom ut 1948. Slår man där upp Darwin, Charles, finner man att han visserligen har en rätt lång artikel – detta är dock *Svensk Uppslagsbok* i 32 band – men den är likväl kortare än den om en genomsnittlig tyskakademisk filosof som Dilthey. Och läser man artikeln finner man att Darwin var en gammal kuf, som visserligen satte evolutionen på kartan, men som i övrigt hade fel i det mesta. Framför allt hade han fel när han trodde på ett naturligt urval. Vår tids vetenskapsmän vet bättre: de tror på slumpen, eller i vissa fall på en ortogenetisk framstegsmekanik. Och detta skrevs 1948! Det hade varit mer begripligt om det hade skrivits 1928. Ty sedan dess hade "den moderna syntesen" iscensatts av forskare och tänkare som Dobzhansky¹, Stebbins,² Mayr³ och Huxley⁴. De hade visat

¹ Theodosius Grygorovych Dobzhansky: Rysk-amerikansk genetiker och evolutionsbiolog. - Red

² George Ledyard Stebbins: amerikansk botaniker, genetiker och evolutionsbiolog. - Red

att populationsgenetiken, för att inte säga genetiken i sin helhet, var obegripliga utom i det naturliga urvalets perspektiv; och samtidigt hade genetiken gett urvalet den materiella grundval som Darwin så förtvivlat sökt efter. I våra dagar är evolutions-teorin i dess darwinska fattning biovetenskapens överordnade teori och superparadigm. Man slås med förkrossande tyngd av insikten om Sveriges intellektuella provinsialism, om stilleståndet i dess akademiska ankdammar och den självbelåtna inkompetensen hos överankorna.

Dock var vid den tiden det verkliga motståndet mot Darwins teori brutet. Den vördnadsbjudande okunnige professor (Oskar Carlgren) som skrev artikeln har lika fullt än idag kollegor, som högdraget eller i teologiskt raseri sätter sig till doms över artonhundratalets andre store mästertänkare, Marx. Naturvetenskaperna har inbyggda procedurer för verifiering av resultat, prövande av teorier och sakligt grundad *peer review* som samhällsvetenskaperna notoriskt och bedrövligen saknar; för att nu inte tala om den svenska ”kulturdebatten”, detta tyckande utan störande sakliga eller förnuftsmässiga begränsningar som lyckligare, civiliserade nationer saknar. Och vad Darwin anbelangar, så förnekas med samma raseri att hans upptäckter skulle ha någon relevans för vår egen syn på oss själva.

In summa: Tag Marx och Darwin på allvar – båda två. Nöj er inte med den ”Marx” och den ”Darwin” som ideologerna visar upp för er i avskräckande syfte. De är rena vrångbilder och åkerspöken, dockor som tillverkats för att ta mot örfilarna på den ideologiska kasperteatern. Intellektuell förståelse inställer sig inte motståndslöst och utan ansträngning, men den är i princip tillgänglig för varje läskunnig människa. Den är sin egen belöning.

Sollentuna 1997-11-20

Lästips – fler texter av Lars Bergquist

[Hade Marx fel? En studie i poststalinistisk marxism.](#) (1992) Diskuterar marxismens relevans efter Sovjetunionens och östblockets sammanbrott.

[Om staten.](#)(1993)

³ Ernst Mayr: tysk-amerikansk biolog. - Red

⁴ Julian Huxley: brittisk biolog. - Red